

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У 1942 Р.

1942 р. став багато в чому вирішальним і для ходу Другої світової війни загалом, і для долі українського визвольного руху зокрема. Події на фронтах на зламі 1941–1942 рр. показали, що війна набуває затяжного характеру, а офіційне приєднання до антигітлерівської коаліції США остаточно поховало сподівання держав Осі на можливість досягнути переможного результату в протистоянні з альянтами. Що менше залишалось шансів на загальну перемогу, то більше зусиль гітлерівська Німеччина намагалася сконцентрувати для перемоги на своєму Східному фронті, щоби здобути міцну сировинну базу, котра б дала змогу продовжити і гідно завершити війну з англо-американськими силами.

Напруження всіх сил гітлерівського Райху та його союзників в останній переможний для Вермахту 1942 р. призвело до того, що експлуатація захоплених європейських територій Європи істотно посилилась, а окупаційний режим у Центральній і Східній частинах європейського континенту став особливо брутальним.

Протягом 1942 р. окупаційний апарат зумів «викачати» з України левову частку сільськогосподарської продукції, яка забезпечила Німеччину хлібом на 80%, м'ясом – на 83% та жирами – на 74%¹. Наслідок – голод у всіх великих українських містах і багатьох селах не лише райхскомісаріату України, але й у гірських районах дистрикту Галичини².

Протягом 1942 р. нацисти ліквідували майже всі єврейські гетто на території України, відверто продемонструвавши цим місцевому населенню, яка доля в майбутньому чекає і на слов'ян – мешканців краю.

У 1942 р. небаченого розмаху набула кампанія з насильного вивезення українського населення на роботу до Райху. Якщо попереднього року на виїзд до Німеччини намагалися загітувати добровольців, то від 1942 навіть про видиму добровільність уже не йшлося³.

¹ Мюлер Н. *Вермахт и оккупация: о роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории* / Пер. с нем. – Москва, 1974. – С. 130.

² Кучер В. І. *Німецька та румунська окупаційні влади в Україні // Політична Історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939-1945).* – С. 351.

³ *Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) України.* – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 95.

Нарешті, зима 1941/1942 р. стала черговим психологічним ударом для українського населення, яке побачило нелюдське ставлення гітлерівців до полонених червоноармійців, коли з 3,9 млн. бранців першу зиму пережили 1,1 млн. осіб⁴, а гігантські простори окупованої Європи вкрилися сотнями тисяч безіменних братських могил людей, зраджених Сталіним і вбитих Гітлером.

Настрої населення в окупованій Україні швидко змінюються. Зникає початкова атмосфера загальної стриманості чи навіть симпатії з боку значної частини українців до нових господарів регіону. Нацисти остаточно скидають маску «визволителів» від більшовицької тиранії. Надалі демонструючи впевненість у своїй перемозі на Сході, вони відверто цинічні. Райхскомісар України Еріх Кох очікує від своїх підлеглих «найсуворішого ставлення до місцевого населення»⁵, а райхсмаршал Герман Герінг, виступаючи перед німецькими комісарами України, нагадує їм, що вони призначені не для того, «аби працювати на користь цих людей, а щоб випомпувати те, що тільки можливе. Наша мета – змусити українців до праці для Німеччини»⁶.

За таких умов навіть найбільш лояльні та миролюбні кола української еліти перестали сподіватися на якісь позитивні зміни в нацистській політиці. Надзвичайно промовисто й вичерпно схарактеризував гітлерівський окупаційний режим митрополит Андрей Шептицький у листі до папи Пія XII, написаному 29–31 серпня 1942 р.: «Німецький режим є на рівні може й вищим, як режим большевицький, лихий, майже диявольський»⁷.

За умов існування режиму, котрий навіть про людське око перестав маскувати свою злочинність і демонстрував відверте презирство до українських національних інтересів, – перед українським суспільством, а особливо перед його провідними колами, з усією гостротою постала проблема вибору нової моделі поведінки, яка могла б хоч найменшою мірою гарантувати досягнення власне українських політичних прагнень і сподівань. Вироблення нової політичної лінії було завданням колосальної ваги та складності, яке

⁴ Король В. Ю. Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей. – Вип. 8. – Частина I. – Київ, 2004. – С. 239.

⁵ Цит. за: Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939-1945). – Чернівці, 1995. – С. 56.

⁶ Цит. за: Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 90.

⁷ Музичка Г. Митрополит Андрей в часі німецької окупації. (Його лист 29-31 серпня 1942 р.) // Богослов'я. – Рим, 1987. – Т. LI. – С. 98.

вимагало прораховувати всі можливі наслідки, зважувати щонайдрибніші аргументи.

Серед українських самостійницьких сил, які зберігали політичну активність в окупованій Україні впродовж 1942 р. були обидві ОУН, група отамана Тараса Бульби-Боровця, яка часто виявляла свою прихильність до унерівського державного центру, гетьманці й окремі незначні новостворені політичні угруповання на кшталт Революційного українського національного об'єднання, Національної партії тощо. Поряд із цими суто політичними групами певну роль у політичному житті, безумовно, намагалися відігравати легальні українські організації, такі як Український центральний комітет і численні дрібні емігрантські об'єднання, котрі прагнули вплинути на гітлерівську політику стосовно України, діючи за кордоном.

Однак, об'єктивно оцінюючи ситуацію, слід підкреслити, що лєвова частка активності саме на території окупованої гітлерівцями та їхніми союзниками України припадала на долю структур обох ОУН (особливо бандерівської) і на групу отамана Тараса Бульби-Боровця.

Найпершою проблемою при виборі моделі поведінки для українських національних сил у 1942 р. став пошук формули оптимального поєднання опору брутальній окупаційній політиці Німеччини та її сателітів із потребою не надто зашкодити боротьбі Вермахту на східному фронті. Лідери всіх українських рухів абсолютно чітко розуміли, що закривати очі на німецькі злочини стосовно українського народу вони не мають права, але, з іншого боку – свободу їхніх антинімецьких дій паралізувала сама лише думка про реставрацію в Україні сталінсько-більшовицького режиму.

Власне ця, на перший погляд, «патова» ситуація змусила активних українських політичних гравців намагатися застосовувати таку модель протидії німецьким окупаційним властям, яка б не шкодила безпосередньо інтересам фронту. Однак тактика її реалізації у різних політичних сил була різною.

Найактивніша та найрадикальніша ОУН, яка своїм керівником визнавала С. Бандеру, [далі – ОУН(б)] опинилася 1942 р. в децю легшій з психологічного погляду ситуації, порівняно з прихильниками А. Мельника чи іншими групами. Бандерівці свідомо пішли на конфлікт з нацистами ще в липні 1941 р., відтак, попри колосальні фізичні втрати і складнощі літа–осені 1941 р., на початку 1942 вже зуміли перегрупуватися, відновити підпільну роботу в нових умовах, не витрачаючи часу на дискусії та писання до вищих

керівників Райху безперспективних звернень і «меморандумів». Натомість керівництво ОУН, очолюваної А. Мельником, [далі – ОУН(м)] упродовж 1942 р. марно намагалося своїми петиціями змінити основні засади гітлерівської політики щодо України.

Від самого початку 1942 р. Провід ОУН(б) здійснює тактику нелегального закріплення своїх нерозконтрспірованих людей в органах місцевої адміністрації, «Просвітах», мілітарних чи парамілітарних формуваннях. З іншого боку, триває переведення до підпілля всіх відомих німцям діячів організації. Членів і прихильників українського націоналістичного руху залучають до максимально інтенсивної роботи, спрямованої на підготовку антинімецького виступу, однак, у жодному разі, не провокуючи такого виступу передчасно.

Нову тактику бандерівської Організації зафіксували відповідні нацистські спецслужби у своїх секретних документах. Зокрема, в донесенні поліції безпеки та СД за січень 1942 р. зазначено:

«ОУН була змушена якомога докладніше дізнатися про німецькі наміри, щоб до цього визначити власний метод роботи і тактику. Вона використала і використовує ще і сьогодні перекладачів-українців, які працюють у німецьких установах. Завдяки цьому ОУН має уявлення не лише про частину німецьких намірів, але також про практичні можливості їх реалізації. Відповідно до цього вона перебудувала свої методи. На місце початкової офіційної діяльності тепер прийшла нелегальна таємна діяльність із застосуванням псевдонімів і паролів. Довірені особи й активісти улаштувалися на непомітних назовні постах української цивільної адміністрації.

Основою української військової влади, до якої змагає Бандера, служить міліція. Вже в липні 1941 р. у заклику українського лейтенанта Легенди містилася вимога створення українського війська. Знайдена російська зброя мала приховуватись для озброєння передбачуваного війська, а не здаватись [...]. За такими інструкціями ОУН діяла до сьогоднішнього дня»⁸.

У донесеннях айнзацгрупи «С» від 4 лютого 1942 р., гітлерівські спецслужби звертають увагу на те, що «серед прихильників Бандери приходить до розуміння того, що теперішній момент не надається для відкритої боротьби. В одній з виявлених інструкцій для прихильників цього напрямку говориться, що члени ОУН

⁸ *Україна в Другій світовій війні у документах. Зб. німецьких архівних матеріалів (1941-1942) / Зібрав і впор. В. Косик. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 111.*

повинні б насамперед утримуватися від усяких провокацій, актів терору і саботажу щодо німецького уряду і його спорядження. У даний момент наголос слід робити на прискореній розбудові внутрішньої організації, причому треба форсувати, передовсім, створення й озброєння українського національного війська. Лише тоді, коли ці приготування достатньо визріють і ОУН одержить засоби, необхідні для чинення прямого тиску, можна буде вступити у переговори з німецьким урядом і згідно з результатами переговорів, у сенсі Бандери визнати німців як союзників або знищити їх. Ця інструкція, як виходить, не потрапила до всіх призначених місць, або її не виконують, бо і надалі появляються нахабні підбурливі матеріали»⁹.

Ці та інші документи німецьких каральних органів дають змогу скласти більш-менш повне уявлення про те, яку тактику обрала ОУН(б) у протистоянні з нацистами на початку 1942 р. Гаслом року мала стати «підготовка та накопичення сил, проникнення в усі сфери суспільного життя, розбудова організаційної мережі на всій території України та створення умов для формування підпільної повстанської армії».

Однак є підстави вважати, що в середовищі провідних кіл ОУН(б) не було одностайності з приводу того, чи слід здійснювати політику вичікування та підготовки паралельно зі стриманою усною пропагандою, а чи різко критикувати всі дії окупаційних властей, незважаючи на втрати і невдачі, саботувати їхні заходи, тероризувати окупаційний апарат, не боячись цим зіграти на руку більшовикам. Очевидно, що поряд із поміркованішою групою в керівництві ОУН(б) існувала також група радикалів, які готові були діяти негайно, незважаючи на можливі контрзаходи німецької влади.

ОУН(м) на початку 1942 р. також змушена була коригувати свою тактику, хоча діяла при цьому набагато обережніше, стриманіше й повільніше, ніж бандерівці. Всіляко критикуючи як нерозважливий та авантюрний хід Акт від 30 червня 1941 р., мельниківці восени 1941, уже в зайнятому Вермахтом Києві, прагнули сформувати (подібно до бандерівців у Львові) прототип українського уряду, який вони, щоправда, обережно назвали Національною радою. Члени похідних груп ОУН(м) у Східній і Центральній Україні при формуванні власних структур намагалися не драгувати гітлерівців жодними радикальними деклараціями. Натомість вони залучали до роботи якнайбільше авторитетних місцевих

⁹ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – С. 120.

громадян і загалом старалися виглядати більш «поважно й респектабельно» в очах окупантів, щоб справити на німців враження серйозного партнера (на відміну від, на їхнє переконання, «гарячкуватих» і «недосвідчених юнаків» із бандерівської групи).

Незважаючи на подібні «хитрощі» керівництва ОУН(м), нацисти доволі швидко усвідомили, що кінцева мета обох націоналістичних організацій однаково загрозлива для їхнього панування в Україні, а тому на зламі 1941/1942 рр. розпочали переслідування мельниківського активу на території райхскомісаріату. Заборона діяльності Української національної ради, арешти провідних мельниківців у Києві та їхні розстріли в лютому 1942 р. в Бабиному Яру призвели до того, що ОУН(м), згідно з даними гітлерівської СД, значно активізувала свою антинімецьку роботу: «Мельниківська група ОУН зовні здається поміркованим націоналістичним рухом, насправді ж, за своїми цілями і розгорнутою пропагандою, вона може бути прирівняна до Бандерівського руху. З огляду на її прагнення здаватися лояльною вона, по суті, небезпечніша, ніж рух Бандери, який від самого початку відкрито виступив проти Німеччини. Однак і рух Мельника останнім часом почав відкрити пропаганду проти Німеччини. Так, в одній летючці Мельниківського руху, яка з'явилася в Києві, між іншим написано: “Хай живе самостійна українська держава! Хай живе Організація Українських Націоналістів! Хай живе капітан Андрій Мельник! Шевченко знав, що в боротьбі перемагають лише сміливі та горді люди, в чиїх жилах тече гаряча кров. Тому він ганьбить тих, хто кланяється окупантам. Сьогодні ми всі сходимося до священної могили на березі Дніпра. Там ми хочемо присягнути безсмертному духові в тому, що не заспокоїмося, доки не виконаємо його заповітів, доки Україна не стане вільною і самостійною державою!” У зв'язку з розслідуванням в районі м. Лубни було арештовано 23 особи, які мають стосунку до згаданої організації, ці особи були відправлені до Кременчука. Інші 33 арештовані були звільнені»¹⁰.

У лавах ОУН(м) виникла певна колізія: з одного боку, ПУН на чолі з полковником А. Мельником віддавав перевагу боротьбі з Німеччиною шляхом досить відвертих вимог і декларацій до берлінських правителів (що в тогочасних умовах було відважним, але малоефективним засобом впливу), а з іншого – керівництво ОУН(м) в Україні, яке очолював О. Ольжич-Кандиба, протягом 1942 р. намагалося розробити нову тактику власної боротьби.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 4. – Спр. 308. – Арк. 59–60.

Протягом весни–літа 1942 р. мельниківський актив провів регіональні підпільні конференції, на яких розроблялися нові формули діяльності Організації в умовах загострення нацистського терору. Гітлерівська поліція безпеки невдовзі у своїх донесеннях відзначала: «Під час дій проти нелегального руху Мельника в м. Києві арештовано 3 особи. Керівник пропаганди Кузьмик на допиті признався, що протягом цього року у Східній Україні відбулося три наради організації Мельника, а саме – в травні у м. Рівному чи в м. Луцьку, в червні – в м. Проскурові, а 15.9.1942 – в м. Києві»¹¹. Учасники київської наради, доносячи настрої регіональних конференцій, наполягали на полагожденні конфлікту з ОУН(б)¹², розбудові організаційної мережі, посиленні антигітлерівської агітації та створенні збройних формувань. Фактично ці вимоги лягли в основу резолюції зібрання¹³. Також мельниківці налагодили доволі тісні стосунки з отаманом Т. Бульбою-Боровцем, намагаючись узяти під свій контроль очолювані ним бойові структури. Влітку 1942 р. мельниківська ОУН провела на півдні Волині (райони Дубна, Кременця, Луцька, Рівного) 15 бойових вишколів для членів організації, якими керував В. Білий – «Арієць». А на початку осені 1942 р. ОУН(м) почала формувати перші власні боївки (загальна кількість учасників мельниківських загонів на той період складала 450 осіб)¹⁴, які, щоправда, протягом наступного року втратили свою автономність і були включені до очолюваної ОУН(б) Української Повстанської Армії (УПА) або ж перейшли на німецьку службу.

У середовищі ОУН(б), приблизно від кінця зими й початку весни 1942 р., – можливо, значною мірою під впливом успіхів Червоної армії на фронті – стало швидко поширюватися переконання в тому, що Німеччина вже не зуміє довести до переможного завершення навіть війну проти СРСР. Однак, існувало припущення, що й Радянському Союзові бракуватиме сил, аби відновити довоєнний «статус-кво». У квітні 1942 р. в донесеннях до Берліна співробітники нацистських спецслужб констатували, що «Ці націоналістичні кола в жодному випадку не бажають перемоги більшовиків, але, однак, розраховують на те, що могло б наступити повне

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3876. – Оп. 4. – Спр. 308. – Арк. 199.

¹² Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – Київ, 2002. – С. 78.

¹³ Гайвас Я. Переламовий рік // Організація українських націоналістів 1929-1954. – На чужині, 1954. – С. 297–298.

¹⁴ Русначенко А. Народ збурений... – С. 74.

взаємне виснаження обох сил, і для України стане можливим визволення з обох сторін»¹⁵.

Окреслені вище сподівання Проводу ОУН(б) були, свого роду, намаганням перенести на події німецько-радянської війни досвід часів Першої світової, наприкінці якої виснаження Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій призвело до революційних подій у цих державах, їхнього краху та до появи незалежних українських республік.

Закидати оунівцям недалекоглядність у цьому випадку не варто, оскільки вони навіть приблизно не могли оцінити реального потенціалу воюючих сторін і, як будь-які політичні прогнозисти, базували свої припущення передовсім на наявному історичному досвіді, водночас спираючись на доступну інформацію. Слід підкреслити, що бандерівці не були самотніми у своїх помилкових прогнозах. На початку 1942 р. Сталін був переконаний у тому, що Німеччина вже достатньо ослаблена і може бути розгромлена ще того ж таки року (заради чого й було почато масштабні наступальні операції весною 1942). Гітлер узагалі впродовж усієї війни сподівався, що наступальний потенціал Червоної армії ось-ось вичерпається. Своєю чергою британські експерти в перші роки війни прораховували, скільки тижнів чи місяців протримається СРСР, а в останні – здійснювали аналогічні підрахунки щодо Німеччини.

Намагаючись бути максимально готовою до моменту дезінтеграції обох воюючих потуг, ОУН(б) особливо активно нарощувала свій бойовий потенціал, а також посилювала пропаганду. Така поведінка спричинилася до того, що вже з 20 березня 1942 р. в усіх німецьких повідомленнях про події з окупованих територій СРСР запроваджено окрему рубрику: «Український рух опору»¹⁶.

Паралельно з територіями, окупованими Вермахтом, бандерівська ОУН прагнула охопити своєю організаційною мережею також Закарпаття та землі, зайняті румунськими військами. Зростання на цих територіях оунівської активності призвело до масових арештів, які здійснили органи безпеки Угорщини й Румунії. У березні 1942 р. перша хвиля таких арештів прокотилася Закарпатським краєм. Хапали інтелігенцію та селян, яких підозрювали у зв'язках з націоналістами. Через місяць репресії посилювалися – і до угорських тюрем потрапило понад 1300 оунівців та їхніх симпатиків, а шістьох

¹⁵ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 163.

¹⁶ *Косик В. УПА в німецьких документах // Український визвольний рух.* – Львів, 2003. – Зб. № 1. – С. 63.

керівників закарпатської ОУН розстріляли¹⁷. Тобто вже протягом весни 1942 р. хортистській контррозвідці вдалося суттєво ослабити оунівську мережу в Закарпатті. Остаточо Крайову ексекутиву ОУН(б) у Закарпатті було розгромлено внаслідок трьох Ковнерських судових процесів угорського військового трибуналу, проведених 17, 22 і 24 липня 1942 р.¹⁸. Відновити організаційну мережу в регіоні вдалося лише 1944 р.

Не відставали від своїх угорських колег у боротьбі з українським націоналістичним підпіллям і румунські спецслужби. На зламі 1941/1942 рр. сигуранца провела масштабні арешти в середовищі бандерівської ОУН. 31 березня 1942 р. в Яссах над арештованими націоналістами було проведено показовий процес¹⁹. Чергові масштабні арешти бандерівців у Чернівцях румунська поліція здійснила в квітні 1942 р., коли їй вдалося встановити, що ОУН(б) на Буковині готує замах на чернівецького ортскоменданта капітана Ерїха Райцентштейна²⁰. У середині 1942 р. румунські спецслужби зуміли заарештувати керівництво ОУН(б) на Буковині – місцевого провідника Колотила – «Кобзаря» й організаційного референта Проводу «Босвара» (?). Однак, незважаючи на тимчасові успіхи, румунські органи безпеки не змогли остаточно вирішити «проблему ОУН» на підвладній території. До осені 1942 р. мережа бандерівської організації на Буковині, на чолі з новим керівником Гирюком – «Тарасом» була відновлена та розбудована до рівня районів і підрайонів²¹.

У квітні 1942 р. керівники бандерівської організації провели надзвичайно важливе зібрання, яке ввійшло в історію під назвою Друга конференція ОУН. У постановах Конференції було сформульовано офіційне бачення лідерів ОУН(б) тогочасної ситуації в Україні та світі²². Зі змісту документа, ухваленого на Другій конференції, видно, що лідери ОУН(б) надалі дотримувалися концепції, згідно з якою війна між гітлерівською і сталінською імперіями повинна призвести до «загального виснаження, великих

¹⁷ Вегеш М. *Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939-1956 рр.)* // *Сучасність*. – 2001. – № 3. – С. 86.

¹⁸ *Ravasz I. Ukran-magyar Kapcsolatok – fel evszazaddal errelot* // *60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції*. – Ужгород, 2001. – С. 38.

¹⁹ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 103.

²⁰ Сергійчук В. *Український здви́г: Прикарпаття. 1939-1955*. – Київ, 2005. – С. 139.

²¹ Русначенко А. *Народ збурений...* – С. 71.

²² *Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів* // *Причинки до суспільного мислення. (Збірник статей)*. – Торонто, 1989. – С. 61–74.

революційних потрясінь і перемін». Однак можна припустити, що як в ОУН загалом, так і серед організаційного керівництва не існувало однастайності у прогнозах щодо ймовірного переможця у війні. Ця роздвоєність надзвичайно рельєфно проявилася в конференційних постановах. Наприклад, з одного боку, наголошувалося на тому, що ОУН «передбачає різні можливості закінчення війни», а з іншого – вказувалося на варіант провадження збройної боротьби за українську державність після «розбиття Москви». Також у постановах підкреслювалося, що головним ворогом українських самостійницьких прагнень усе-таки є «московський імперіалізм». Паралельно з цим у документі різко критикувалося гітлерівські окупаційні концепції та давалося завдання членам організації намагатись узяти під свій контроль господарське життя регіону, що автоматично означало б конфлікт із нацистською окупаційною адміністрацією. Хоча, водночас, постанови забороняли членам організації займатися «партизанщиною», працюючи і накопичуючи сили для майбутньої вирішальної боротьби та загальнонаціонального повстання²³.

Певна «розмитість» постанов Конференції та різнобій думок у керівництві ОУН(б) щодо майбутнього переможця у війні на Сході, скоріш за все, були зумовлені невизначеною ситуацією на фронтах, де шальки терезів щомиті могли схилитися на той чи той бік. Очевидно, знаючи про масштабний наступ радянських військ, який весною 1942 р. розгорнувся на українській ділянці фронту, бандерівці остерігалися того, що негайний початок партизанської боротьби може серйозно послабити німецький тил і призвести якщо не до швидкого тріумфу більшовиків, то принаймні до того, що основні бої великої війни точитимуться на українських землях, руйнуючи і виснажуючи сили українського народу. Цього оунівці намагалися не допустити, прагнучи, щоб уперта боротьба двох гігантських армій якнайдовше точилася на просторах Росії. Партизанщини ж боялися ще й через те, що організація на початку 1942 р. не була достатньо готовою до підпільної збройної боротьби, їй потрібно було виграти час, щоб у відносному спокої підготувати кадри й матеріально-технічну базу для повстання. Натомість нескоординовані партизанські виступи лише потягли б за собою великі втрати, посилення терору й небезпеку того, що цей партизанський рух очолять більшовики. З іншого боку, німецький терор, який набирав усе більших обертів в Україні й стосовно українського населення найдошкульніше виявлявся в

²³ *Постанови Другої Конференції Організації Українських Націоналістів... – С. 62.*

економічному грабуванні та вивезенні на роботи до Райху, змушував лідерів ОУН(б) подбати про самозахист українських селян.

Однак, попри певну двозначність у прогнозах щодо майбутнього результату війни на Сході, постанови Другої конференції вирізняються особливо чітким визначенням основних засад і напрямів революційної боротьби: підготовка всього суспільства до національного руху опору, створення фронту боротьби всіх поневолених народів за побудову справедливого ладу в Європі, базованого на існуванні незалежних держав, створених за справедливим етнічним принципом, полагодження другорядних конфліктів між українцями й сусідніми народами, посилення національної свідомості в українських масах, боротьба проти всіх опортуністичних сил в українському політикумі тощо.

Спираючись на програмні засади ініціативності та «недопущення випередити себе стихійним виступам мас», наприкінці весни 1942 р. ОУН(б) далі нарощує свою активність. Німецькі поліційні донесення визначають «рух Бандери» як особливо небезпечний, вказуючи на розбудову оунівських організаційних структур, на намагання бандерівців узяти під свій контроль формування української поліції, підготовку військових кадрів і накопичення зброї на підпільних складах (лише на одному з викритих гітлерівськими спецслужбами таємних складів у районі м. Костополя Рівненської області було вилучено 600 рушниць, 12 автоматів, 120 протигазів, 254 тис. рушничних набоїв, 20 тис. артилерійських набоїв, 4 тис. ручних гранат, 2 тис. мін, 500 автоматних магазинів тощо)²⁴.

Відстежуючи процес створення бандерівцями сільської самооборони, нацистські спецслужби відзначали, що з кінця весни 1942 р. прихильники ОУН(б) починають формувати власні збройні загони: «Вже в травні вдалося встановити, що бандерівський рух серйозно займається організацією власних бандитських груп у західній частині України [...] рух Бандери переходить до того, щоб здійснювати військовий вишкіл своїх членів і збирати їх час від часу на польові навчання, які проводяться в рамках націоналістичних банд»²⁵.

Одночасно з посиленням військової складової в діяльності бандерівців, гітлерівські спецслужби відзначали, що почастишали випадки антинімецької пропаганди й саботування набору оstarбайтерів²⁶.

²⁴ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 194.

²⁵ *Там само.* – С. 341.

²⁶ *ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали / Зібрав і впор. В. Сергійчук.* – Київ, 1996. – С. 179–180.

Спробою розтлумачити позицію Проводу ОУН(б) щодо подій, які розгорталися в Україні та світі, широким колам населення стало звернення керівництва організації до співвітчизників з нагоди річниці проголошення Акта 30 червня 1941 р.²⁷. Документ відверто декларував рішучість ОУН(б) в обстоюванні прав і свобод українського народу: «Ми не дали і не дамо себе на поталу ворогам! Ніколи не змінємо волі й свободи народу за ласкавий шматок хліба від чужинців, наїзників, за “нову вищу культуру”, за “вселюдські” ідеї». У притаманному їй стилі організація у зверненні перераховувала всі «стандартні» звинувачення в бік окупантів, глорифікувала головні етапи боротьби українського народу за незалежність тощо. Однак усе це була лише велика «преамбула» до основної частини документа, що намагався популярно пояснити, чому, власне, ОУН(б) не розгортає активного збройного опору нацистам партизанськими методами: «Ми, українці, знайшлися в тяжкому положенні. З одної сторони московсько-жидівська навала ще дихає своїм чадом, з другої – нова Німеччина з своєю колоніальною політикою вже дається нам добре взнаки. Честь наша каже нам боротися. Тим часом ще йде бій з московсько-жидівським большевизмом і політичний розум наказує нам виждати».

Тактику, яку ОУН(б) застосовувала від квітневої Конференції до серпня 1942 р., доволі точно визначили німецькі службовці СД у черговому донесенні до Берліна від 3 липня 1942 р.: колосальна пропагандистська робота, саботаж, військова підготовка, розбудова нелегальної мережі²⁸. В іншому секретному повідомленні гітлерівські спецслужби охарактеризували тогочасну тактику бандерівської ОУН як «крокування на місці» з метою «берегти сили, жодних непотрібних і нерозумних акцій, але внутрішня й організаційна підготовка та розширення мережі ОУН, щоб у кінцевому результаті у слушний момент змогли сказати “останнє слово”»²⁹.

Спираючись на теорію поступового накопичення власних сил, протягом весни–літа 1942 р. ОУН(б) формує на Волині та Поліссі українську сільську самооборону. Боївки самооборони часто відбивали у німців відібраний у селян продовольчий контингент, рятували людей, яких збиралися вивозити на роботи, вбивали керівників німецьких промислових і сільськогосподарських підприємств (якими на Волині та Поліссі здебільшого були поляки). Часто свої акції бойовики намагалися законспірувати під дії

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 8 зв. – 9 зв.

²⁸ ОУН-УПА в роки війни... – С. 180–181.

²⁹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 208–209.

радянських партизанів, щоб відвернути від власних сіл гнів німецьких каральних загонів.

Про те, що до середини 1942 р. бойова активність груп ОУН(б) різко зросла і серйозно занепокоїла нацистів, свідчать звіти поліції та СД за червень 1942 р.:

«Генеральний округ Брест. За звітний період становище серйозно погіршилося. Ознаки неспокою вже чітко виявлялися в квітні і 29 квітня 1942 року потрібно було мобілізувати роту “Нюрнберг” у Кобрині, яка відтоді, згідно з планом, проводить прочісування на північно-західній ділянці генерального округу. Також у середньому та південному районах округу за звітний період неспокій зріс. Сьогоднішній стан характеризується двома основними рисами:

А) бандерівський рух

Б) діяльність партизанів та банд.

Обидва рухи переслідують одну мету: підбурити широкі маси населення проти окупації. Незважаючи на те, що обидві течії мають різні кінцеві цілі, в цьому напрямі вони працюють один для одного. На думку служби безпеки (СД) бандерівці по цьому округу розкинули свою густу мережу, тож навряд чи хоча б одне село залишилося незачеплене ними. [...]

Сільське населення цікавиться пропагандою бандерівського руху. Оскільки в генеральній окрузі практично немає промислових робітників, то можна сказати, що серед селян бандерівська організація має під ногами міцний ґрунт. Мета бандерівського руху полягає в тому, щоб побудувати автономну (має бути «самостійну». – І. П.) українську державу із власним незалежним урядом та адміністрацією. Керівництво бандерівського руху розчароване тим, що німецький уряд пригнічує це прагнення і таким чином не дотримується своїх обіцянок. [...]

Велике значення має той факт, що бандерівський рух проник у ряди окружної поліції, особливо в Кам'янці-Подільському, де багато командирів рот були українцями, колишніми офіцерами ЧА, які тепер заарештовані та очікують на вирок. Свого часу, завдяки доброму військовому вишколу та стриманості, арештовані завоювали довіру керівництва.

У Рокитному було арештовано три людини, серед них керівник української охоронної поліції, за їх участь в українському повстанському рухові. За різними ознаками можна припустити, що представники бандерівського руху здійснили декілька вибухів»³⁰.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 317. – Арк. 37–38.

Як бачимо з цитованого документа, вже на зламі весни–літа 1942 р. ОУН(б) розгорнула настільки серйозні саботажно-диверсійні акції проти гітлерівців, що поліція пише про «український повстанський рух». Цей документ істотно коригує вкорінену в сучасній українській історіографії думку про те, що збройну боротьбу наступального характеру ОУН(б) розпочала щойно навесні 1943 р., коли остаточно сформувалися структури УПА й після Сталінградської битви, яка, мовляв, змусила оунівців збройно виступити проти німців. Як бачимо, документи свідчать зовсім про інше. Якби український рух був непомітним і незначним, СД навряд чи кваліфікувала б його як «повстанський» уже в червні 1942 р., коли німецькі війська успішно наступали на Волгу та Кавказ, а про майбутню катастрофу під Сталінградом не здогадувалися навіть червоні генерали.

Особливо складне становище в північно-західному регіоні України радикалізувало місцевий актив ОУН(б), який щораз наполегливіше вимагав від центрального керівництва організації розгорнути масову партизанську війну проти німців. Бандерівці цілком відверто вказували у своїх виданнях на те, що з німцями неможливе жодне порозуміння, що проти гітлерівців потрібно вести тотальну боротьбу: «Групою Бандери поширюється нелегальний журнал “Бюлетень, № 4”. Одна зі статей являє собою вмілу спробу поступового настроювання українського населення проти німців. Особливо цікавим є виклад ймовірних політичних намірів Райху стосовно українства. Між іншим говориться: “1941 рік приніс зміну. Один тоталітаризм зник, інший зайняв його місце. 9-місячна практика показала, що на сході не наступило істотних змін. Тоталітаризмом, особливо тим другим, ми займаємося через те, що він стосується ставлення німців до української нації. У своїх засадничих цілях обидва вони є подібними, лише тактика відрізняє їх [...] Кожний українець повинен бути свідомий того, що жодна нейтральність, жодна лояльність, жодне достосування не вбереже ні його самого, ні його дітей від рабства, бо порятунок полягає лише в перемозі його власної раси. Власна держава може бути збудована, однак, лише через зусилля і кров мільйонів членів нації під керівництвом революційної організації”»³¹.

Такі міркування, а також поточна ситуація на Волині й Поліссі підштовхували місцевих лідерів ОУН(б) не тільки до диверсійно-саботажних акцій, але й до початку тотальної партизанської війни.

³¹ *Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 2. – С. 215–216.*

У донесеннях від 14 серпня 1942 р. спеціалісти з німецьких спецслужб цитували одне з бандерівських видань, у якому наголошувалося, що: «партизанська війна для поневоленого народу, як правило, є початковою стадією або частиною “великої війни”, народного повстання, поки озброєний народ не зможе сформувати регулярну армію»³². А у вересні 1942 р. гітлерівські служби порядку вилучали в арештованих оунівців інструкції про тактику «партизанської війни». Відтак, у серпні–жовтні 1942 р. сформувалися перші великі бойові відділи ОУН(б) на чолі з військовим референтом Рівненщини Сергієм Качинським – «Остапом» і заступником окружного організаційного референта Григорієм Перегійняком – «Коробкою». Координатором військової діяльності в регіоні став військовий референт ОУН(б) на Північно-Західних українських землях (ПЗУЗ) Василь Івахів – «Сом» («Сонар»), а загальне керівництво здійснював крайовий провідник ПЗУЗ Д. Клячківський – «Охрім» («Кошіль», «Старий», «Клим Савур»)»³³.

Можливо, на рішення волинських бандерівців перейти до антинімецької партизанської війни (що до певної міри суперечило наказам Центрального проводу, який вимагав надалі накопичувати сили для загального повстання) вплинув також і той факт, що влітку й на початку осені 1942 р. відбувався доволі успішний, а в німецькій пресі та пропаганді – ще й надзвичайно героїзований та перебільшуваний, – наступ на Кавказ і Сталінград. На перший погляд здавалося, що Вермахт ось-ось зуміє пробитися до бакинської нафти й перетнути водну артерію Волги, поставивши переможну для Німеччини крапку у війні на Сході.

Відтак, перед оунівцями поставало питання: якщо не починати партизанської війни проти німців зараз, то коли? Тоді, як вони вивільняться з фронту свої дивізії і розчавлять будь-який спротив? Можна припустити, що саме під впливом обставин, котрі, на переконання багатьох, віщували ситуацію, за якої українські націоналісти могли б опинитися сам на сам у боротьбі з нацистами, у вересні 1942 р. один із лідерів ОУН(б) на Волині С. Качинський заявив: «Українські націоналісти мусять тепер знову більше орієнтуватися на Радянську Росію і всіма засобами їй допомагати, бо від німців українському народу очікувати нема чого. Після закінчення війни з українцями все одно будуть поводитися як із рабами, оскільки кожен німецький сол-

³² *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 226.

³³ *Патриляк І. К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України // Український історичний журнал. – № 5. – 2004. – С. 87.*

дат має отримати у власність в Україні 40–50 гектарів землі, які потім мусять обробляти місцеве населення»³⁴. Тож немає нічого дивного, що саме відділи С. Качинського й Г. Перегійняка завдали перших масштабних і дошкульних ударів по німецьких військових та цивільно-господарських об'єктах. Згодом про першого організатора великих повстанських загонів командир групи УПА–Захід Василь Сидор – «Шелест» писав: «Тож усі знають Остапа (Качинський), як він перший збирав і гуртував поліщуків в рої й чоти, витягав з-поміж них енергійніших, вроджених ватажків, бо старшин ні підстаршин не було»³⁵.

Таким чином, не зважаючи на певний спротив з боку тодішнього урядуючого (тимчасового) провідника ОУН(б) Миколи Лебеда – «Максима Рубана», який остерігався перетворення партизанського руху на отаманщину й боявся швидкої його ліквідації з боку нацистів, оунівці Полісся й Волині України розпочали створення повстанської армії. Оцінюючи ті події, їхній учасник, референт Служби безпеки ОУН(б) на ПЗУЗ В. Макар – «Безрідний» у листі до брата відзначав: «Повстанчу акцію на північно-західних і частково східних теренах ми мусяли почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусяли ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривавсь нам з рук. З одної сторони почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен. Отже коли б ми були не почали повстанчої акції, то не мали б, що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли приневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже в тій цілі вибирали одно село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже ми мусяли організаційно охопити тих людей в лісі. – Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: “Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?” і т. п. Тепер ми тим балакунам заткнули роти, а революцію усупільнили»³⁶. Як бачимо, історичні обставини «підштовхнули» бандерівську ОУН на дорогу партизанської боротьби, змусивши її перейти до масштабних партизанських акцій.

³⁴ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 272.

³⁵ *Цит. за: Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії // Український визвольний рух. – Зб. 1. – Львів, 2003. – С. 154.*

³⁶ *Макар В. До початків УПА – лист з Волині // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1977. – Т. 2. – С. 43–44.*

Протягом цього ж періоду значно активізувалися прихильники отамана Боровця, який контактував і з представниками унерівського табору, і з мельниківцями. На березень 1942 р. навколо отамана зібралося близько 700 колишніх бійців його «Поліської Січі», які стали ядром Української Повстанської Армії Т. Боровця³⁷. Фактично, попри заборону з боку керівництва УНР (від чийого імені намагався діяти Боровець) «шкодити» німцям, поки вони ведуть боротьбу на Сході³⁸, отаман узявся до проведення антинімецьких акцій на Волині й Поліссі, скерувавши їх винятково проти окупаційної адміністрації, але в жодному разі не проти Вермахту. Така ситуація тривала до серпня 1942 р. 15 серпня Т. Боровець звернувся з листом-попередженням до райхскомісара України Е. Коха, вимагаючи припинити жахливі знущання над українським населенням. Однак, не дочекавшись позитивної відповіді, його загони 19 серпня 1942 р. зробили показовий напад на залізничну станцію в Шепетівці, який мав продемонструвати силу підпілля і його серйозні наміри у справі протистояння гітлерівцям³⁹.

Важливо підкреслити, що весна–літо 1942 р. стали також моментом оформлення організаційних структур радянських партизанів на території України (у травні створено Центральний, а в червні – Український штаби партизанського руху, 20 червня на Волині десантовано диверсійно-партизанську групу НКВД полковника Дмитра Медведєва)⁴⁰ й активізації польського підпілля⁴¹, яке від 14 лютого 1942 р. починає реорганізовуватися в партизанську Армію крайову. Отож, на початку осені 1942 р. лісисті території Волині й Полісся стали місцем конкурентної боротьби чотирьох підпільницько-партизанських рухів: бульбівського, бандерівського, радянського та польського.

Успіхи Вермахту в наступі на Схід улітку 1942 р. спонукали керівників різних партизанських угруповань намагатися знайти бодай тимчасове порозуміння, щоби підвищити ефективність протистояння спільному могутньому противникові. Поряд із позицією одного з лідерів бандерівських збройних загонів С. Качинського, окресленою вище, слід було би згадати й про переговори

³⁷ Дзьобак В. В. Бульбівці («перша УПА») // *Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси.* – Київ, 2005. – С. 125.

³⁸ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 96.

³⁹ Дзьобак В. В. Бульбівці («перша УПА»)... – С. 127–128.

⁴⁰ Лукин А. *Разведчики.* – Москва, 1965. – С. 6.

⁴¹ Filar W. *Wołyń 1939-1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie.* – Toruń, 2003. – S. 129–130.

отамана Тараса Бульби-Боровця з представником радянських партизанів підполковником О. Лукіним, які з перервами тривали від 16 вересня до 28 жовтня 1942 р. й завершилися домовленістю про взаємний нейтралітет⁴².

Переговори між червоними партизанами й бульбівцями не могли не насторожити окупаційну адміністрацію. Пробуючи переманити амбітного отамана на свій бік, керівництво німецької поліції безпеки та СД на Волині й Поділлі у листопаді 1942 р. запропонувало йому перейти на німецьку службу, однак ці перемовини завершилися в грудні 1942 р. відмовою Т. Боровця від співпраці⁴³.

Активізація протягом літа й осені 1942 р. радянських і польських партизанів особливо насторожила оунівців. Намагання поляків і більшовиків розгорнути партизанську війну на території України вони розглядали як спробу підірвати життєві сили українського народу. Зокрема, у листівці за вересень 1942 р. «Партизанська боротьба і наша точка зору на неї» бандерівський провід наголошував:

«Партизанська боротьба поляків чи більшовиків не мала би нас цікавити, і вони могли б вести її відповідно до власних сил, якщо б її вістря не було скероване проти нас. Сталін і Сікорський бажали б одним пострілом вбити двох зайців: зашкодити німцям і німецькими руками бити українців.

Українці ж не брали і не беруть жодної участі у партизанській боротьбі. [...] Німці знають фактичне становище, однак вони використовують більшовицьку партизанську боротьбу, щоб при цій нагоді знищити також і нас. [...] Ми мусимо берегти свої сили, бо віримо, що на кінцевій стадії війна принесе нам можливість боротьби і побудови власної Української держави. Не партизанська боротьба сотень чи тисяч, а національна визвольна революція мільйонної української маси є нашим шляхом»⁴⁴.

Листівки з аналогічним змістом ОУН(б) поширювала навіть у жовтні 1942 р., коли на Волині та Поліссі вже діяли перші великі партизанські з'єднання бандерівців. Однак летючки не могли змінити загального настрою в організації, не могли вплинути на ситуацію, що швидко розвивалася й, очевидно, частково вийшла з-під контролю Центрального проводу. Курс на накопичення сил і підготовку загального повстання в умовах гітлерівського терору виявився малоефективним. Обставини вимагали швидкого

⁴² Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 101.

⁴³ Там само. – С. 101–102.

⁴⁴ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 278–279.

реагування на події, а вичікування та зволікання в очах рядових націоналістів і більшості українців перетворювалися на нерішучість. На свій страх і ризик керівники структур ОУН(б) на Волині й Поліссі взяли відвертий курс на повноцінну розбудову партизанських загонів і антинімецьку збройну боротьбу. Історія показала, що їхнє рішення було правильним.

Уже від другої половини жовтня 1942 р. німецькі органи державної безпеки у своїх донесеннях з окупованих територій наголошували на тому, що в бандерівській пропаганді «все більше й більше помітною стає відмова від боротьби проти більшовизму, пропаганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або так званих німецьких окупантів [...] бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України»⁴⁵. 29 жовтня 1942 р. до гауптквартири німецької армії надійшло повідомлення, в якому серед іншого зазначалося, що «16.10.1942 р. вперше українські націоналісти зібралися в районі Сарн у більшу банду та постійно отримують поповнення»⁴⁶.

Щоб не втратити свого авторитету в лавах організації та очолити стихійні процеси формування націоналістичних партизанських загонів, лідери ОУН(б) пішли шляхом «узаконення» наявної ситуації. У листопаді 1942 р. відбулися дві важливі зустрічі керівників бандерівської ОУН: на початку місяця у Львові пройшло засідання Проводу організації, а наприкінці листопада було скликано військову конференцію ОУН(б). Фактично, друге зібрання було наслідком першого. На засіданні Проводу зі звітами про ситуацію на території Центральної та Східної України виступили керівники націоналістичного підпілля з тих регіонів, які вимагали активних антинімецьких дій у зв'язку з надзвичайним нацистським терором⁴⁷. На військовій конференції, за спогадами її організатора – військового референта ОУН(б) Західних Українських Земель Л. Павлишина, були присутні «урядуючий провідник» ОУН(б) М. Лебедь, військовий референт Проводу організації Д. Грицай, військовий референт ОУН(б) ПЗУЗ В. Івахів, військовий референт ОУН(б) Осередніх і Східних Українських Земель М. Медвідь та офіцер для спеціальних доручень Проводу бандерівської організації І. Климів⁴⁸. Найзапопад-

⁴⁵ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 241–242.

⁴⁶ *Там само.* – Т. 3. – С. 27.

⁴⁷ *Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН-УПА в 1943-1944 роках // Сучасність.* – 1976. – Ч. 1. – С. 67.

⁴⁸ *Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії...* – С. 155.

ливіше обстоював ідею негайного створення антинімецької повстанської армії В. Івахів, який між іншим заявив: «Вже давно назріла потреба для захисту. Давайте створимо повстанчу армію. Волиняни й поліщуки створюють відділи самооборони, власну Січ. Невже ми не можемо її взяти під власну опіку?!»⁴⁹. Конференція ухвалила рішення розпочати формування «збройних сил ОУН»⁵⁰.

З метою збільшити свої загони і розширити територію їхньої діяльності, бандерівська ОУН намагалася об'єднати під своїми прапорами не лише бульбівців і мельниківців, але й залучити до своїх лав червоних партизанів. Про ці наміри, на нашу думку, свідчить листівка, яку в листопаді 1942 р. розповсюджували на Житомирщині. Автори звернення до радянських партизанів у доступній формі пояснювали членам більшовицьких партизанських груп рівнозначність гітлерівського й сталінського тоталітарних режимів і наголошували на необхідності боротися як проти одних, так і проти інших за створення незалежних держав поневолених народів під гаслом «Геть Гітлера і Сталіна!»⁵¹.

Активізація ОУН(б) викликала гостру реакцію з боку гітлерівських спецслужб. На території Німеччини 20 листопада 1942 р. пройшли масові арешти серед оунівських підпільників, зокрема серед керівництва організації. За одну добу в Лейпцігу, Ганновері, Берліні, Гамбургу, Гільдесгаймі та Потсдамі було схоплено 210 осіб, у Дрездені – 10, а в Брауншвайгу – 48⁵². 21 листопада того ж року арешти бандерівського активу пройшли у Львові. Завдяки арештові керівника кур'єрської служби ОУН(б) В. Лобая гестапівцям вдалося розкрити декілька бандерівських конспіративних квартир. Німецькі поліційні донесення так описують ці події:

«Здійснене у Львові розслідування призвело до арешту 3 українських студентів, у яких можна підозрювати функціонерів групи Бандери. Вони займали квартиру в одному з будинків Львова, який належав місцевому собору. У цій квартирі був виявлений у великій кількості готовий до відправки друкований матеріал. У підвалі цього будинку було виявлено 2 ротатори для розмноження друкованого матеріалу.

Троє арештованих студентів до сьогодні заперечують, що вони мають стосунку до друкованого матеріалу й апаратів. Один зі студен-

⁴⁹ Цит. за: Вовк О. До питання про першого командира Української Повстанської Армії... – С. 155.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Україна в Другій світовій війні у документах... – Т. 3. – С. 29–30.

⁵² Там само. – С. 353–354.

тів тільки признався, що він зобов'язався двом українським поліцейським у формі нікому не говорити про цей друкований матеріал.

У цьому випадку мова йде, очевидно, про розподільчий пункт нелегальної друкованої продукції, куди по неї, очевидно, прибувають кур'єри. При подальшому розслідуванні з'ясувалося, що типолітографія, яка виготовляла фальшиві паспорти також розташовувались у Львові.

Між іншим, вдалось арештувати у Львові заступника керівника організаційного відділу міського головного центру – Володимира Лобая, 27.10.1911 року народження. Лобай одночасно є завідувачем всієї кур'єрської служби. Він працював головним чином для групи Бандери і немає якихось інших занять.

Його квартиру, яка одночасно служила конспіративною квартирою для прибулих, зайняли, і шестеро наступних відвідувачів, серед яких один український поліцейський службовець, який служив кур'єром, були арештовані. З допитів виявилось, що головний центр групи Бандери розташовується у Львові. Йому підпорядковані районні центри. Районний центр для Східної України був у Києві, для Західної України – у Львові, для Волині та Поділля – в Луцьку або Рівному, у мадярському та румунському районах – у Чернівцях або Одесі, для Німеччини – в Берліні. Був захоплений багатий адресний матеріал.

21.11.1942 року ввечері, під час проведення операції проти провідних керівників групи Бандери у Львові, одним із прибічників цієї організації, вистрілом у голову був убитий СС-Штурмфюрер і криміналь-секретар Герхард Шарфф із РСХА. Другий службовець із кримінальної поліції, з поліційного управління м. Брауншвайга був поранений у стегно і верхню частину руки. Службовці зайняли виявлену конспіративну квартиру й уже при вході до неї арештували 5 бандерівських функціонерів. Один із тих, хто перебував у квартирі, несподівано вихопив пістолет, поранив брауншвайзького службовця та убив Шарффа.

Злочинцю, незважаючи на те, що він отримав два поранення, вдалося втекти. Операція ще триває»⁵³.

Чоловіком, який застрелив Шарффа і зумів утекти від переслідувачів, був Д. Маївський – «Тарас», («Косар») – один із лідерів бандерівської ОУН. Розлючені смертю свого функціонера, гітлерівці 27 листопада 1942 р. розстріляли 27 оунівців – в'язнів

⁵³ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 4. – Спр. 308. – Арк. 238–239.

львівських тюрем і 52 оунівців – в'язнів тюрми Ягольниці поблизу Чорткова⁵⁴.

Гітлерівські репресії проти бандерівської організації не послабшали і з початком зими. Першого грудня 1942 р. нацисти майже повністю знищили підпільну мережу ОУН на території Райху⁵⁵, а вже четвертого грудня в Галичині було арештовано трьох провідників ОУН(б) – Я. Старуха – «Стяга», І. Климів – «Легенду», Д. Гриця – «Перебийноса»⁵⁶. Під час допитів у гестапо особливо стійко та виключно тримався І. Климів, якого гітлерівці замордували на смерть⁵⁷. Паралельно з арештами оунівських підпільників гестапівці провели у Львові чистку лав української поліції, де було «багато прихильників Бандери», а також продовжили арешти оунівців у Німеччині⁵⁸. Наприкінці грудня гестапо арештувало ще 25 бандерівців у Ватештедті, Готі й Брауншвайгу, 5 у Франкфурті-на-Майні та 5 у Празі⁵⁹. З донесень гітлерівських спецслужб також випливає, що протягом листопада – грудня 1942 р. арешти керівників бандерівського підпілля були здійснені також у Києві та Рівному⁶⁰.

Дошкульні удари, завдані бандерівському підпіллю нацистськими органами безпеки наприкінці листопада і в грудні 1942 р., остаточно переконали лідерів організації в тому, що тактика накопичування сил для загального, всенародного повстання є хибною і в умовах гітлерівського терору не може бути здійсненою – гестапо просто фізично не дозволить накопичити критичної маси кадрів і матеріально-технічних засобів для масштабного повстання. Відтак, теорія всенародного виступу зазнала коригування. Керівники ОУН(б) звернулися до ідеї партизанської війни (котру ще в жовтні вважали шкідливою) як до початкової стадії, своєрідної увертюри майбутнього великого повстання. Можливо, бандерівці почали проводити аналогії між німецькою окупацією 1942 і 1918 рр. Знаючи про масовий антинімецький партизанський рух у 1918 р., який «розхитав» ситуацію і зрештою привів до встановлення в Києві влади Директорії УНР, керівники ОУН(б), можливо, вирішили повторити цей шлях. Однак, боячись поширення хаосу отаманщини,

⁵⁴ Косик В. *Україна і Німеччина у другій світовій війні*. – Львів, 1992. – С. 283.

⁵⁵ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 103.

⁵⁶ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 360–361.

⁵⁷ Киричук Ю. *Український національний рух 40-50-х років...* – С. 103.

⁵⁸ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 361.

⁵⁹ Сергійчук В. *Український здви́г: Прикарпаття. 1939-1955*. – С. 141.

⁶⁰ *Україна в Другій світовій війні у документах...* – Т. 2. – С. 361–362.

вони одразу виступили за чітку централізацію партизансько-повстанського руху та контроль над ним з боку організації. Справді, становище кінця 1942 р. дещо нагадувала рік 1918. Бойові дії регулярних армій на території України вже не відбувалися, німецькі війська застрягли над Волгою і на Кавказі. Червона армія ще не продемонструвала свого потужного наступального потенціалу, й здавалося, що противники можуть перейти у стадію позиційної війни, аж доки баланс сил не зміниться на користь однієї зі сторін. Звісно, що оунівці не могли знати про підготовку могутнього радянського контрнаступу й оточення німецького угруповання в Сталінграді, яке відбулося на початку 1943 р.*. Відтак, вони сподівалися, що фронт ще не скоро повернеться на територію України. Максимально тривале протистояння на Сході дало би бандерівцям можливість розгорнути масштабну партизанську війну на всій території України, придатній для ведення партизанських операцій. Нацисти не мали б змоги придушити партизанський рух, бо всі свої резерви кидали б на фронт. Так, перед ОУН(б) відкривалася непогана перспектива для розгортання тилової війни, яка мала гарне підґрунтя через загальну ненависть до нацистів і за сприятливих умов могла отримати шанс на позитивний результат.

Цей перехід оунівців до нової тактики боротьби у своїх донесеннях відзначили й нацистські спецслужби. Зокрема, в повідомленні з окупованих територій на Сході від 14 грудня 1942 р. гітлерівці відзначали, що оунівська періодика розміщує все більше ворожих щодо німців матеріалів. Службовці СД, гестапо та поліції безпеки відзначали істотне поширення впливу ОУН(б) на Волині й у Центральній Україні, зокрема кількість членів організації на Київщині оцінювали в тисячу осіб. Гітлерівці відверто остерігалися того, що подібних успіхів бандерівці досягнуть і в інших регіонах, де вони розгорнули активну агітаційно-пропагандистську та підпільну антинімецьку діяльність.

Наприкінці 1942 р. отаман Тарас Бульба-Боровець запропонував керівництву обох ОУН створити спільну політичну раду головних політичних сил регіону, яка мала б стати «політичною надбудовою» для його УПА. Обов'язковою умовою співпраці амбітний отаман називав збереження за собою посади командувача армії. Бандерівці, які мали власні масштабні плани, розгалужену організаційну мережу та повну недовіру до недисциplinованого й

* На оточення такого великого німецького угруповання не сподівалися навіть у Генеральному штабі Червоної армії, де, готуючи контрнаступ, розраховували оточити 7-8 німецьких дивізій, а несподівано для себе замкнули в котлі 22 з'єднання.

непередбачуваного Т. Боровця, проігнорували його пропозиції. Натомість мельниківська ОУН, якою в Україні, як зазначалось, керував О. Кандиба-Ольжич, побачила у співпраці з отаманом шанс зміцнити своє становище в регіоні. Однак до реального об'єднання збройних загонів мельниківської організації та поліського отамана справа не дійшла. Остаточо спробам домовитися поклала край «об'єднавча акція», яку збройні загони ОУН(б) провели весною 1943 р. Це дало бандерівцям змогу посилити власні мілітарні структури й поставити крапку в суперечці про лідерство в українському визвольному русі. У квітні 1943 р. на Волині та Поліссі вже активно діяли «збройні відділи ОУН(б)» під командуванням С. Качинського – «Остапа», І. Литвинчука – «Дубового», Г. Перегійняка – «Коробки», Н. Семенюка – «Яреми», І. Климишина – «Крука», О. Брися – «Аркаса», Я. Ждана – «Острога», П. Кухарчука – «Дороша» та інших комендантів, які від травня 1943 р. структуруються як групи УПА⁶¹. Однак ці події вже виходять за часові межі 1942 р., а відтак і за рамки нашої статті.

Таким був в історії українського визвольного руху 1942 рік. Рік складного процесу переосмислення політичних реалій, підготовки до боротьби в нових умовах, пошуку оптимальних шляхів цієї боротьби. На жаль, обидві частини ОУН залишили після себе не надто багато документів, які хронологічно стосуються 1942 р., – кількісно їх менше, ніж із попередніх чи наступних років. Інформацію про діяльність організації дуже часто доводиться черпати з документів, залишених, головню, гітлерівськими спецслужбами, котрі в цей період стали основним противником українського націоналістичного підпілля. Однак, з іншого боку, необхідність спиратися на документи німецьких спецслужб розкриває безпідставність ще й дотепер поширених закидів на адресу українських націоналістів, що вони, мовляв, не боролися проти гітлерівців. Безперечно, процес переходу до збройної боротьби проти німців не був одномоментним та простим, – потрібно було долати різноманітні перепони, зокрема розбіжності в думках керівництва організації. У травні–червні 1942 р. ми вже можемо говорити про початок антинімецьких збройних акцій, які мали не лише оборонний характер. Відтак, рік 1942 з усіма його труднощами і суперечностями став фундаментом, на якому збудували Українську Повстанську Армію, – роком, коли українські патріоти розгорнули нову сторінку визвольної боротьби.

⁶¹ Вовк О. Вступ. // Літопис УПА. Нова серія. – К. – Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 10, 13.